

Terebinth

vereniging voor funeraire cultuur

- Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden 'begeleid in verval'
- Wandeling over monumentale begraafplaats Kerkveld, Jutphaas

Graven op internet: historische begraafplaatsen

Vele plaatsen in Nederland kennen verenigingen en stichtingen die zich inzetten voor het behoud van historische begraafplaatsen. Veel gemeenten laten een begraafplaats, nadat deze eenmaal officieel gesloten is verklaard, aan haar lot over. Alleen het hoogstnoodzakelijk onderhoud wordt nog uitgevoerd, maar vaak ook zelfs dat niet.

Enthousiaste leden van plaatselijke historische verenigingen, dorpsbewoners of andere liefhebbers van begraafplaatsen trekken zich het lot aan van de begraafplaats en komen in actie. Ze roepen een vereniging of stichting 'tot behoud van' in het leven en gaan aan de slag. Door het

intomen van de verwildering en het opknappen van de graven worden de verwaarloosde dodenakkers omgetoerd tot een plek waar het prettig vertoeven is. De vrijwilligers organiseren open dagen, excursies, lezingen en houden een website bij. Die websites zijn vaak bijzonder interessant en van hoge kwaliteit.

Op de site van de Oude Algemene Begraafplaats Zeist (oudealgemeinebegr-aafplaatszeist.nl) staat een goed verhaal over de geschiedenis van deze dodenakker. Informatie over grafmonumenten staat wat verstopt onder het kopje Nieuws. Aan de hand van de Wandeling kun je virtueel maar ook 'in het echt' over de

begraafplaats wandelen. Je ziet de graven van de 'Grote en Kleine' inwoners van Zeist, van de luxe koopgraven tot de graven van de onvermogens. Bezoek deze begraafplaats eens op een laatste zaterdag van de maand als er 'open huis' is. Vrijwilligers lopen met je mee over 'hun' begraafplaats en vertellen mooie verhalen over de mensen onder de stenen.

Op de site van De Terebinth staat onder Funeraire cultuur een overzicht van historische begraafplaatsen in Nederland en – indien aanwezig – de website. Een overzicht dat verre van compleet is en aanvulling verdient.

Bartho Hendriksen
b.w.hendriksen@planet.nl

Funeraire varia

Geld voor funeraire cultuur

Op 1 november organiseerde het netwerkproject Levend Erfgoed: sterven en begraven in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland in Groningen het symposium 'De dood van het kerkhof?'. De sprekers constateerden dat er nog steeds belangstelling is voor de funeraire cultuur op begraafplaatsen. Ook wordt er geld uitgetrokken voor projecten als het herstel van bijvoorbeeld de Oude Stadsbegr-aafplaats in Leeuwarden. Wel is er meer onderzoek nodig om de funeraire cultuur op verantwoorde wijze te bewaren.

Duitse uitvaartonderscheiding voor Henk Kok

Op 26 oktober werd door dr. Rolf Lichtner, secretaris van het Bundesverband Deutscher Bestatter, 'die goldene Ehrennadel des Bundesverbandes Deutscher Bestatter' aan Henk Kok uitgereikt. Lichtner pree en bedankte de heer Kok voor zijn grote verdienste voor de geschiedschrijving van het uitvaartwezen in de breedste zin van het woord. Door zijn opgedane kennis op schrift te zetten en te delen met anderen is er voor Duitsland maar ook voor Europa veel waardevolle informatie behouden gebleven. Ondanks zijn hoge leeftijd (geb. 1923), is Kok nog helder van geest en houdt alle ontwikkelingen in de uitvaartbranche met gepaste trots bij. Kok was initiatiefnemer van het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover. Zijn laatste grote publicatie was *Thanatos* uit 2005. In 2009 ontving hij de 'International Funeral Award' (IFA), de hoogste internationale vakonderscheiding.

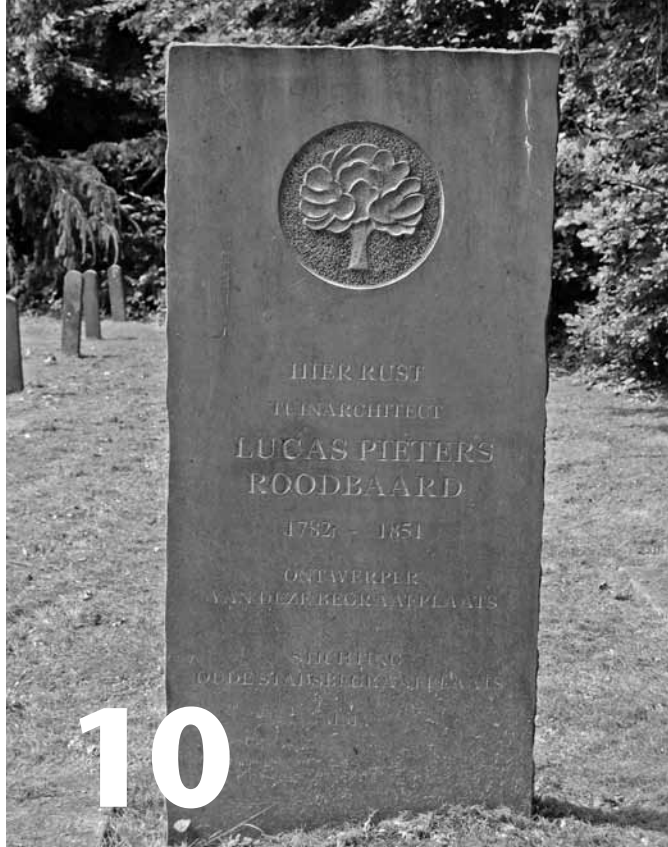
Do ut des

Het MeMO-project (Medieval Memoria Online) verricht onderzoek naar begraven, grafmonumenten en het gedenken van de doden in Nederland in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Een door het project opgezette online database biedt de gebruikers informatie over onderwerpen als middeleeuwse dodengedachtenis, tekst en beeltenis op grafstenen, familiegraven, en begraven in of rond de kerk. Het project zoekt door middel van crowdfunding donateurs voor de activiteiten en het uitbreiden van

DE GRAFZERK VAN RAEST EN JAN VAN VEROV, CA. 1568, UIT DE MARTINKERK TE FRANKERK. FOTO: CHRIS BOONS (MEMO)

de database. 'Do ut des', 'voor wat hoort wat', was een belangrijk uitgangspunt bij de middeleeuwse dodengedachtenis. Zie voor meer informatie over de database, de campagne en het aanbod voor donateurs: <http://memo.hum.uu.nl/database/pages/crowdfunding-nl.html>

Inhoud

Veel ruimte voor onze funeraire geschiedenis in dit nummer. Van historische begraafplaatsen en een database van middeleeuwse graven (rubrieken hiernaast) naar een wandeling over de monumentale begraafplaats Kerkveld in Jutphaas. In Groningen zijn historische grafzerken gedigitaliseerd, een monnikenwerk. Bert Pierik doet uit de doeken waar het mogelijke herstel van een oude stadsbegraafplaats (Leeuwarden) allemaal van afhankelijk is. En tweehonderd jaar geleden werd het begraven in kerken voorlopig weer toegestaan. Een Frans decreet vormt een keerpunt in het debat over het begraven in kerken.

En verder

- 2 Graven op internet / Funeraire varia
- 3 Mens & Plek: Ad de la Mar
- 4 Begraafplaats Kerkveld, Jutphaas: struinen over een rijksmonument
- 6 Boeken- en mediarubriek
- 8 Database historische grafzerken in Groningen
- 9 Funeraire reizen, ook in 2014
- 10 Naar de Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden
- 12 Begraven in kerken: terug naar 1813
- 14 Verenigings- en bestuursnieuws
- 16 Uit het veld: Leon Bok / Colofon

OMSLAG: DEEL III MET DE VERZAKTE GRAFMONUMENTEN OP DE OUDE STADSBEGRAAFPLAATS IN LEEUWARDEN FOTO: BERT PIERIK

FOTO BOVEN: DE STÈLE VAN TUINARCHITECT ROODBAARD, DE ONTWERPER VAN DE OUDE STADSBEGRAAFPLAATS IN LEEUWARDEN, OP DEZE BEGRAAFPLAATS FOTO: BERT PIERIK

FOTO ONDER: DE KEI OP HET GRAF VAN SCHRIJVER/DICHTER SIMON VINKENOOG, BEGRAAFPLAATS ST. BARBARA IN AMSTERDAM TIJDENS DE EXCURSIE IN SEPTEMBER FOTO: ANNIE VAN 'T ZAND-BOERMAN

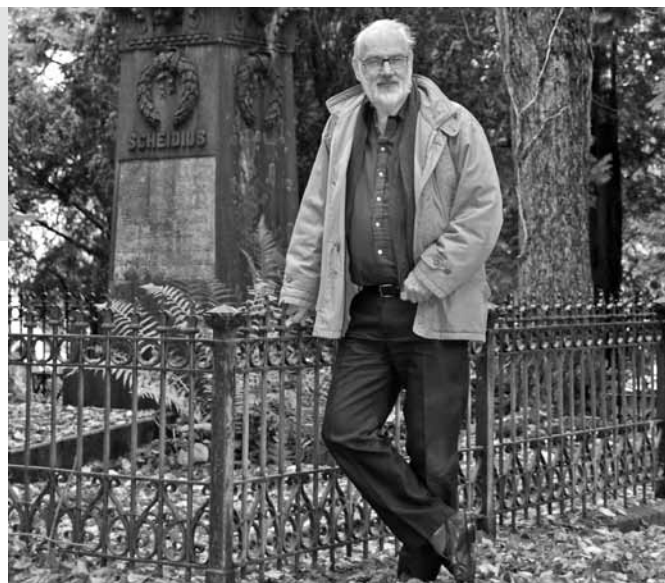
Mens & Plek

Naam	Ad de la Mar
Leeftijd	70 jaar
Functie	Vroeger docent, nu geeft hij lezingen en organiseert hij wandelingen waarin de funeraire cultuur centraal staat

We ontmoeten elkaar in het Gelderse Velp. In zijn huiskamer staan boeken in kasten die hij zelf heeft ontworpen. Op een standaard ligt een opengeslagen bijbel. Het gesprek gaat al gauw over funeraire cultuur. Ad kan daarover enthousiast vertellen. Tijdens zijn werkzame leven gaf hij immers les. Bovendien bezoekt hij al zo'n veertig jaar begraafplaatsen. Hij is net terug van een trip naar het Hamburgse Ohlsdorf. Dat is met bijna vierhonderd hectare de grootste parkbegraafplaats ter wereld.

Sinds zijn pensionering geeft hij lezingen over funeraire cultuur. Over datzelfde onderwerp organiseert hij ook minstens een keer per maand wandelingen over de Arnhemse begraafplaats Moscowa. Ad heeft drie adoptiekleinkinderen uit Oeganda. Alles wat hij in zijn vrije tijd verdient, gaat naar het kindertehuis Welcome Home waar deze kinderen hebben gewoond.

Hij laat me een plattegrond zien van de algemene begraafplaats Onder de Linden in Arnhem, de voorganger van Moscowa. Het joodse deel blijkt apart van het katholieke en het protestantse deel te zijn aangelegd. We rijden naar Moscowa voor een foto. Ad wijst mij op een gedenksteen met een heuse brievenbus. Nabestaanden hebben er kennelijk behoefte aan om de overledene nog eens te

schrijven. We lopen langs gietijzeren hekken die graven markeren. Deze hekken en producten van ijzergieterij Nering Bögel hebben nu zijn belangstelling. Ad fotografeerde in het archief het modelboek van de Deventer onderneming. Zo verrijkt hij telkens zijn lezingen en wandelingen.

Wim Cappers

Zie voor meer informatie over de lezingen en de wandelingen van Ad de la Mar: <http://addelamar.bntours.nl>

Begraafplaats Kerkveld, Jutphaas struinen over een rijksmonument

Met een geschiedenis die teruggaat tot enkele eeuwen voor onze jaartelling, is de op een verhoging gelegen begraafplaats aan het Kerkveld te Jutphaas een van de oudste plekken in de gemeente Nieuwegein. De vroegere St. Nicolaaskerk is op het onderstuk van de toren na verdwenen, de bescheiden dodenakker herbergt graftekens die een periode omspannen van de 15de eeuw tot heden. Al veertig jaar is het een rijksmonument.

De van oorsprong katholieke kerk en het bijbehorende kerkhof vielen in de loop van de 16de eeuw in protestantse handen. De Beeldenstorm van 1566 was kennelijk aan deze kerk voorbijgegaan, want toen dominee C. Egbertz in 1596 zijn intrede deed, stonden de heiligenbeelden nog in het gebouw. Tot ongenoegen van Gedeputeerde Staten van Utrecht, die in 1598 de kerkleiding opriep het gebouw te 'zuyveren ende te ontledigen' van deze beelden. In 1820 was de kerk zo bouwvallig geworden, dat sloop onvermijdelijk was. De zerken die in de kerk lagen kwamen buiten te liggen. Een deel werd geruimd, andere stenen bleven bewaard en kwamen te midden van latere graftekens te liggen. Sinds 1829 is het voormalige kerkhof een gemeentelijke begraafplaats. Het onderstuk van de toren, het enige overblijfsel van de middeleeuwse kerk, is getransformeerd tot baarhuisje annex berging. Vanaf de entree loopt een pad naar het midden van het terrein. Links van dit pad ligt het oudste gedeelte, waar veel bezienswaardige grafstenen liggen.

Omzwervingen van een zerk

De oudste aanwezige grafstenen dateren uit de 15de en 16de eeuw. Een zeer grote en fraai gedecoreerde gotische zerk (1, zie plattgrond op pagina 5) vermeldt in het randschrift de namen van Jacob Proeys en jonkvrouw Heylwijch van Steenre. Deze 15de-eeuwse zerk (vermoedelijk rond 1450) heeft heel wat omzwervingen achter de rug. Jacob Proeys liet hem vervaardigen ter afsluiting van de grafkelder van zijn voorouders in de Minrebroederkerk te Utrecht. Een dikke eeuw later lag deze steen in de Buurkerk, op de grafkelder van Adriaen de Wael van Vronesteyn (ca. 1520-1568), een familielid van Proeys. Vervolgens liet een andere nazaat de zerk in 1580 ingraven op het Janskerkhof, uit angst voor uitbreiding van de Beeldenstorm die op 7 maart van dat jaar in de Utrechtse Domkerk veel schade aanrichtte. Omstreeks 1642 verhuisde de zerk naar het koor van de kerk te Jutphaas. Na afbraak van het gebouw in 1820 kwam de steen in de open lucht te liggen. Het gotische randschrift, familiewapens, het vierpasmotief

en de overige decoraties zijn sindsdien door weer en wind ernstig aangetast, maar dankzij een tekening uit 1880 is te zien hoe hij er in betere tijden heeft uitgezien.

Vermogende families

In de kerk en later op het kerkhof werden bewoners van nabij gelegen kastelen, riddershofsteden en buitenplaatsen begraven. De grafkelder van Jan Jacob de Geer van Oudegein uit 1837 (2) ligt naast Proeys. De originele zerk is vermoedelijk begin 20ste eeuw vervangen door de huidige waarop alleen de familienaam te lezen valt. Van al die huizen zijn alleen Rijnhuizen en Oudegein overgebleven.

Uit 1615 dateert de zerk van Nicolaas de Malapert (3), die in 1596 het huis Plettenburg kocht en in 1608 de heerlijkheid Jutphaas. Ook hier een randschrift, maar in Romeinse kapitalen. Behalve heraldiek vinden we figuratieve motieven als zandloper, doodshoofd met beenderen en boekrol, en decoratieve motieven in de vorm van bladmotieven en draperieën. Deze zerk moet eveneens in de afgebroken kerk gelegen hebben. Vlakbij De Malapert bevindt zich het familie-ensemble Van den Broeke en Albarda (4), samengesteld uit twee hekwerken en twee zerken. Opvallend zijn de bijgeplaatste ornamenten: twee forse, in steen uitgevoerde vazen gevuld met bloemen, blad en vruchten. Het oudste graf dateert uit 1898.

Strijdbare kanunnik uit Antwerpen

Aan de andere kant van Proeys ligt een steen uit 1829 (5), bijzonder door zijn

TEKENING ZERK J. PROEYS UIT 1880, DOOR J.J. DE GEER VAN RIJNHUIZEN

Toren middeleeuwse kerk getransformeerd tot baarhuis

opmerkelijke decoratie. Op de dekplaat is een reliëf uitgehouwen in de vorm van een cippus die wordt bekroond met een klassieke rouwvaas en een hangende lauwergruif. Hier zijn begraven grootgrondbezitter Isaac Schaly en zijn vrouw Anna G. Wonder. Schaly was van 1814 tot 1825 schout van Jutphaas en vervolgens burgemeester tot aan zijn dood in 1844.

Iets meer naar het pad toe vinden we een ensemble van zerk en afgebroken zuil (6) uit het begin van de 20ste eeuw. De zerk vermeldt alleen 'Rijnhuizen', op de sokkel van de zuil staat: Cor. XIII: vers 8. Dit is een graf van de familie De Geer van Rijnhuizen, van 1655 tot halverwege de 20ste eeuw bezitters van het gelijknamige kasteel.

Vlakbij ligt het graf waar kanunnik Petrus Johannes Simon van Eupen (7) uit Antwerpen in 1804 is begraven. Deze pausgezinde geestelijke, die strijd voerde tegen de hervormingen van Jozef II, was tegen elk voorstel om wijzigingen aan te brengen in het staten- en standenregime. In dit graf rusten ook twee andere geestelijken.

Hiernaast staat een eenvoudige tombe met het opschrift: 'Stormerdijk'. In deze grafkelder zijn de bewoners van Huize Stormerdijk bijgezet, onder wie W.H.P. baron van Utenhove in 1864.

Gerrit Schaly, eigenaar van buitenplaats De Bongenaar, heeft op dit gedeelte eveneens een grafkelder (9), waar hij in 1855 is bijgezet.

'Geen dorre cel trekke 't weenend oog, het volg den vlinder omhoog'

DETAIL ZERK NICOLAAS DE MALAPERT

Medaillon met bloem en vlinder

Volgen wij even het pad richting baarhuis, dan zien we links een veertigtal kleine hardstenen zerken en graftegels (10). Sommige zijn van een familienaam voorzien, andere hebben alleen een nummer. Opvallend is de fraai gehakte belettering. Wat dichterbij de perceelgrens ligt het graf van H.B. Noorda (11), van 1871 tot 1887 predikant van de hervormde gemeente te Jutphaas. Op zijn zerk is een medaillon uitgehouwen met bloem en vlinder. Daar-

onder staat een tweeregelig vers: 'Geen dorre cel trekke 't weenend oog, / het volg den vlinder naar omhoog.'

Mijn schildt ende betrouwen

Vermeldenswaard is verder rechts van het pad de zerk van Barthold de Geer, heer van Jutphaas (12). Hij kocht in 1785 hofstede De Geer, en ruim twintig jaar later samen met Isaac Schaly de heerlijkheden het Over- en Nedereind van Jutphaas en de riddershofstad Plettenburg uit de nalatenschap van Pieter de Malapert. In 1803 verwierf hij deze grafkelder waarin hij in 1838 is bijgezet.

Achteraan, uiterst links van het baarhuis, bevindt zich een oorlogsgraf met monument (13). Op 7 mei 1945, twee dagen na de capitulatie, werden vijf verzetsmensen gefusilleerd. Vier van hen zijn hier begraven, de vijfde is op de katholieke begraafplaats bijgezet. In de grafruimte een herdenkingssteen voor een verzetsman die naar Duitsland werd gedeporteerd en daar in 1944 is omgekomen. Op het monument staan een paar regels uit het Wilhelmus: 'Mijn schildt ende betrouwen/ sijn Ghij o Godt mijn Heer'.

De wandeling eindigt bij het baarhuis (14), het oudste object van deze begraafplaats.

Rita Hulsmann

PLATTEGROND BEGRAAFPLAATS

Praktische informatie

Algemene begraafplaats Kerkveld
Kerkveld 56
Jutphaas (gemeente Nieuwegein)

Een begraafplaats voor de Leidse elite

Vorig jaar verscheen er een boeiende en mooie gids over de algemene begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht. In 2012 was het tweehonderd jaar geleden dat deze begraafplaats buiten de bebouwde kom werd geopend. Dit jaar is Leiden aan de beurt. In 1813 werd de hervormde begraafplaats Groenesteeg in gebruik genomen. De aanleg van buitenbegraafplaatsen was een uitvloeisel van een Frans decreet uit 1804 dat na de samenvoeging van het Koninkrijk Holland met het Franse Rijk in 1811 van kracht was geworden.

Wandelgids

De Leidse gids heeft een stevig en handzaam formaat. Zo kan het boek makkelijk tijdens een wandeling over de begraafplaats worden meegenomen. Terwijl het leeslint de actuele pagina markeert, kan de gebruiker intussen foto's maken. In het boek zijn voorbeeldige plattegronden opgenomen die deels uitklapbaar zijn. Het bevat tal van kleurenfoto's en diverse registers. Ook is een overzicht van literatuur en websites afgedrukt. Dit maakt de gids betrouwbaar en toegankelijk in het gebruik. Eerst wordt de geschiedenis van de begraafplaats kort uiteengezet. De Franse wet maakte van de aanleg van begraafplaatsen een overheidstaak. Daarom is het opvallend dat in de Sleutelstad de hervormde gemeente deze begraafplaats voor goeiden op het bolwerk aan de Groenesteeg inrichtte. De

wet werd toen niet altijd naar de letter uitgevoerd.

De publicatie bevat enkele wandelingen over de begraafplaats. Bovendien geeft de gids een overzicht van de flora en de fauna en informatie over bijzondere objecten als de Laatste Brug die van de Groenesteeg naar de begraafplaats en de voormalige opzichterwoning voert.

Hervormde mannen

De meeste aandacht gaat uit naar ongeveer zeventig vooraanstaande Leidenaars die hier begraven liggen. Zo kreeg politicus Louis Marie de Laet de Kante hier in 1894 zijn laatste rustplaats. Tijdens zijn burgermeesterschap werd het Van der Werfpark, genoemd naar zijn voorganger tijdens het beleg van Leiden, aangelegd. De gids besteedt ook aandacht aan de theoloog Cornelis Petrus Tiele. Hij was niet alleen hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Leidse universiteit. Maar ook was hij een van de eerste voorzitters van de Vereniging voor Lijkverbranding. Toen hij in 1902 overleed, liet hij zich overigens niet in Duitsland cremieren. Zijn stoffelijk overschot werd op Groenesteeg begraven. Een enkele keer wordt de lezer door een portret op het verkeerde been gezet. Er is uitvoerig aandacht voor Abraham Kuiper, de oprichter van de gereformeerde zuil. Maar het is zijn vader die op Groenesteeg ligt begraven. Zelf vond de staatsman in 1920 zijn laatste rustplaats op de particuliere begraafplaats Oud Eik en Duinen bij Den Haag.

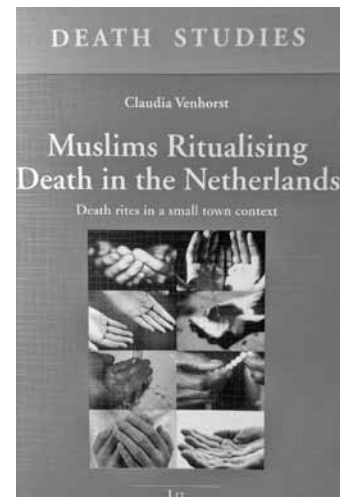
Het ene na het andere portretje lezend, waan je je voor even in het Leiden van de negentiende eeuw. Aangezien de levensbeschrijvingen vanuit het perspectief van de begraafplaats zijn geschreven, zou de lezer wat meer aandacht voor de begrafenis en het gedenkteken van de hoofdpersonen verwachten. Bovendien was een analyse van de biografietjes met een conclusie op zijn plaats geweest. Afgaande op de selectie van academici, ondernemers en bestuurders was Groenesteeg de rustplaats van de Leidse elite met een hervormde achtergrond. Leiden was in de negentiende eeuw bovendien een mannenwereld. Vrouwen worden nauwelijks geportretteerd.

Leids cultuurlandschap

Het is een verdienste van de auteur dat hij de daar begravenen nadrukkelijk verbindt met hun materiële nalatenschap. Zo was Frederik Kaiser de oprichter van de imposante Sterrewacht die in 2011 is gerestaureerd. En Evert Jan Brill richtte de beroemde wetenschappelijke uitgeverij op. Van beide panden zijn foto's afgedrukt. Zo slaat Kallenberg nadrukkelijk een cultuurlandschappelijke brug tussen Groenesteeg en Leiden. Groenesteeg is in 1975 gesloten en drie jaar later een rijksmonument geworden. Bovendien is de begraafplaats opgenomen in de Leidse canon en na een restauratie in 1995 heropend als cultuurhistorisch monument en stadspark. Dankzij Leidse glorie is Groenesteeg op interessante en fraaie wijze ontsloten.

Wim Cappers

Lodewijk Kallenberg, *Leidse glorie. Rondleiding over de historische begraafplaats Groenesteeg* (Leiden: Stichting Uitgeverij Barabinsk Leiden, 2013, ISBN 978 90 73983 00 7, 224 blz., € 14,95, te bestellen bij secretariaatgroenesteeg@gmail.com).

Niet-westerse funeraire cultuur

De lijkwassing en het wikkelen in de lijkwade van islamitische overledenen, zoals in Venlo wordt gedaan, staan in het onderzoek *Muslims Ritualising Death in the Netherlands* van Venhorst centraal. Zij is onderzoeker aan het Centrum van Thanatologie van prof. dr. Eric Venbrux in Nijmegen. Wat doen gewone Nederlandse moslims

als iemand overlijdt en de nabestaanden niet vanzelfsprekend kunnen terugval- len op een heldere en eenduidige tradi- tie? In gesprekken ontdekte Venhorst hoe onzeker de nabestaanden zijn en hoe diepgeworteld de faalangst is om het ritueel van de bewassing niet correct uit te voeren. De lokale imam, de Stichting Islamitisch Begrafeniswezen en anderen bieden steun, maar veel moet de familie zelf doen. Dit geldt te meer als een vrouw is overleden.

In de praktijk blijkt dat de publieke aspecten van de begrafenis een meer uniform karakter krijgen, ondanks de grote diversiteit van de landen van her- komst als Turkije, Marokko, Egypte en Somalië. Daarmee zegt de auteur dat de meerderheid het publieke aspect van de uitvaart bepaalt, maar dat de besproken minderheden daar verandering in aan- brengen. De lijkwassing van vrouwen en andere meer private ritens worden steeds meer een toevluchtsoord voor rituele creativiteit. Het gevolg zal zijn dat behalve de imam ook andere erva- ringsdeskundigen zich zullen ontwikke- len tot professionals.

Islamitisch overlijden en begraven in Nederland kan beter. Het fascinerende diepteonderzoek van Venhorst in Venlo en omgeving toont dat aan. Gelukkig ligt in Venlo begraafplaats 'Blerickse Bergen', waar speciale aandacht is voor moslims, en het zou de moeite waard zijn om ook aan de niet-westerse fune- raire cultuur elders in ons land aandacht te schenken.

Jannes H. Mulder

Claudia Venhorst, *Muslims Ritualising Death in the Netherlands; death rites in a small town context* (Nijmegen: 2013, ISBN 978-3-643-00351-8, 161 blz., € 29,90).

Wanneer word je dood?

Verliesdeskundige Riet Fiddelaers-Jas- pers besteedt uitgebreid aandacht aan de vrij directe en concrete vragen die kin- deren kunnen hebben over alles rondom de dood. Zij raadt ons aan vooral con- creet te durven zijn in onze antwoorden en begeleiding van kinderen en jonge- ren. Bescherming tegen deze toch nare

onderwerpen kan averechts werken en juist meer onzekerheid en angst oproe- pen. Fiddelaers biedt veel handreikin- gen voor het geven van informatie aan kinderen en in het boek is eveneens plaats voor troost. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een gedichtje. Het doodgaan, de dood zelf en andere begrippen rondom en na het levenseinde worden in heldere taal besproken. Een vraag als 'Hoe leg je uit wat cremëren is?' komt aan bod, maar er is ook aan- dacht voor minder alledaagse situaties als euthanasie, zelfdoding en (gezins-) moord. Wat ik opvallend en mooi vond is dat je niet alles zelf hoeft te doen als ouder. Steun vragen mag, benadrukt Fiddelaers. Bij vragen van kinderen raakt het je als volwassene en hoe je zelf omgaat met de verwerking van ver- lies. Vaak worden je eigen angsten en onzekerheden geraakt. Denk niet dat je tekort schiet als kinderen met hun ver- haal naar een ander gaan. Durf steun te vragen en te ontvangen.

Het boek eindigt met een lijst bondig beschreven direct toepasbare tips voor verschillende situaties. Daarna een lijst met uitleg van begrippen, in bewoordin- gen te begrijpen door kinderen, gevolgd door een lijst tips met sites, adressen en boeken. Uitgebreide informatie, prettig leesbaar geschreven.

Selma Damsma

Riet Fiddelaers-Jaspers, *Wanneer word je dood? Vragen van kinderen over doodgaan, begraven en cremëren* (Amsterdam: Uitge- verij Ten Have, 2013, ISBN 978-90-259- 0327 5, 157 blz., € 14,95)

Mediatips

P. Bitter; V. Bonenkampová en K. Gou- driaan, ed., *Graven spreken. Perspectie- ven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilver- sum: Verloren, 2013, ISBN 978-90-8704- 320-9, 256 blz., € 25,00).

Van de website <http://uitvaartsites.be> 'Een platform vol informatie en recht- streekse linken naar websites die spe- cifiek handelen over de uitvaartsector of de begrafeniswereld in Vlaanderen', is het *Uitvaartmagazine* te downloa- den. Het is een prachtig vormgegeven blad waarin aartsbisschop Leonard zich scherp uitspreekt over crematoria en de 'doodsindustrie'.

A. Brouwer, *Fietsen langs begraven historie. Twee fietsroutes langs veertien begraafplaatsen in de Haagse regio* (S.l.: de Bibliotheek aan de Vliet, 2013, 44 blz., gratis bij de vestigingen in Leidschendam, Rijswijk, Stompwijk en Voorburg). De Terebinth heeft aan deze publicatie meegewerkt.

P. Megens en B. Bulkens, *Bomen be- graafpark Heilig Land Stichting* (Heilig Land Stichting: Begraafplaats Heilig Land Stichting, s.a., 49 blz., € 20,00).

Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover Driedelige tentoonstelling *The last image* met van 19 december 2013 tot en met 15 juni 2014 de Libanese kunstenaar Rabih Mroué over de rol van mobiele telefoons en internet ten tijde van bur- geroorlog en revolutie en van 19 decem- ber 2013 tot en met 31 december 2014 de digitale expositie op Tumblr over de manieren waarop de dood zich visueel presenteert in de mediamaatschappij. Later volgt het derde deel over post mor- temfotografie. Zie: www.totzover.nl

Natuurbegraafplaats Weverslo

Op uitnodiging van stichting landgoed Weverslo exposeren 53 fotografen met 200 foto's hun indrukken van de natuur en natuurbegraven op Weverslo. De expositie is het resultaat van vier work- shops en loopt tot en met 22 december. Toegang in het weekeinde van 14.00 tot 17.00 uur in Villa Weverslo, Stationsweg 65 in Venray. Zie ook: www.weverslo.nl

Database historische grafzerken verdient navolging

Met een boeiende en soms ontroerende lezing presenteerde Anne Baljeu op 27 september in Groningen de database Historische Grafzerken. In opdracht van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) is zij anderhalf jaar bezig geweest gegevens over Groninger grafzerken in te voeren en toegankelijk te maken voor het geïnteresseerde publiek. En het resultaat mag er zijn.

SCREENSHOT VAN DE WEBSITE

In de database is – naast de namen van de overleden –, informatie als geboorte- en sterfdata, grafscript, iconografie, materiaal, afmetingen en bijzonderheden (zoals familieverbanden met namen op andere zerken) opgenomen. Ook staat de ligging van de zerk aangegeven op een plattegrond en is elke beschrijving voorzien van een foto van de desbetreffende zerk. De gegevens zijn als pdf af te drukken.

Betrokken bewoners

De SOGK heeft op dit moment in de provincie 69 kerken, 4 torens en 34 kerkhoven in bezit en er komen nog steeds nieuwe bij. Op sommige kerkhoven wordt nog begraven. Veel dorpen kennen een groepje betrokken bewoners (soms nabestaanden) dat zich om de kerkhoven bekommert. Velen van hen waren naar de lezing gekomen en kregen prachtige gebakjes met zandlopertjes erop.

De grafteksten geven niet alleen weer uit welke periode de zerken stammen, zo gaf Baljeu aan, maar vertellen ook iets over het beeld van leven en dood in een bepaalde tijd. In Groningen stammen de meeste grafzerken uit de 19de eeuw en de kerken van de kerkhoven zijn allemaal Nederlands-hervormd.

Het werk van theologe Baljeu was al begonnen door de Kerkhovencommissie en gaat nog steeds door. Baljeu heeft de

informatie uitgebreid, gesystematiseerd en gedigitaliseerd. Voor de opzet van de database gebruikte zij het inventarisatieformulier van De Terebinth. Bij het Gronings Archief ging ze te rade voor het opzoeken van familieverbanden. Door het dr. P.H. Wijkfonds is zij in staat gesteld dit project te voltooien. Dit fonds heeft als doelstelling het behoud en kwalitatief herstel van kerkhoven in de provincie Groningen.

Historische bronnen

De database is zeer informatief en fungeert als ontsluiting van primaire historische bronnen. Deze vertellen iets over heden en verleden, zoals het gebruik van (Groningse) namen en beroepen. Niet alleen zijn veel 19de-eeuwse graven fraai qua symboliek, ook staan ze bekend om hun grafpoëzie. Tot Baljeus verdriet (en van velen met haar) is veel van deze informatie in de 20ste eeuw verdwenen en staan getrouwde vrouwen soms alleen met de naam van hun echtgenoot vermeld, iets wat in de 19de eeuw nauwelijks voorkwam.

In zijn dankwoord gaf Peter Breukink, directeur van de SOGK, aan dat de database 'maatgevend' is en ter beschikking wordt gesteld aan geïnteresseerde organisaties. Zo kan dit belangwekkende initiatief als basis en voorbeeld dienen.

Liesbeth Vermeulen

De database is te vinden op de website van de SOGK: www.groningerkerken.nl. Kies voor Groninger kerken digitaal, dan het vakje Registers en dan rechtsboven voor Grafzerken.

De Stichting Oude Groninger Kerken (opgericht in 1969) zet zich in voor het behoud van de monumentale Groninger kerken en hun omgeving. Verder organiseert de stichting de 'Tour des Cimetières', een serie rondleidingen langs begraafplaatsen. Ook kan een gids van de stichting gehuurd worden voor een rondleiding over een kerkhof.

Marten Mulder, *Grafpoëzie van het Groninger land* (ISBN 978 90 52 94 34 35, 2005, € 14,50). Kijk op de site onder Webwinkel voor de boekjes die de SOGK uitgeeft, ook over kerkhoven.

Grafpoëzie

'Wat gij nu zijt was ik voor dezen,
Wat ik nu ben, zult gij ras wezen'.

Staat op diverse grafzerken in Groningen, auteur onbekend.

Een zandloper duidt op het kortstondige van het leven en op het gestaag naderen van het stervensuur. Met vleugels van een duif als symbool van de vervliegende tijd en de vergankelijkheid van de mens. Met een vleugel van een duif én van een vleermuis is het hèt symbool van de tijd die vervliegt, bij dag en bij nacht, bij goed en kwaad.

Verrassende begraafplaatsen op funeraire reis

Van woensdag 28 augustus tot en met zondag 1 september 2013 heeft een groep van bijna dertig reizigers -hoofdzakelijk Terebinthers-, onder de goede leiding van Arthur Polspoel een bezoek gebracht aan begraafplaatsen in Luik, Bonn, Düsseldorf, Wuppertal en Dortmund.

In hoofdzaak dus steden die met de snelle industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw te maken hebben gehad. Voor een groot deel ook steden die platgebombardéerd zijn in de Tweede Wereldoorlog.

Daarom vond ik het heel bijzonder dat ik in Düsseldorf (Nordfriedhof), Wuppertal (Friedhof Unterbarmen), Dortmund (Der Ostfriedhof) nog zo veel mooie begraafplaatsen heb kunnen bezoeken.

Maar het Cimetière Robertmont, de belangrijkste begraafplaats in Luik, heeft echt mijn hart gestolen. Dit vanwege de oude grafstenen en de erebegraving voor gesneuvelde Belgische, Franse, Duitse, Italiaanse en Russische soldaten en soldaten uit het Gemenebest. En dat van maar

liefst twee wereldoorlogen. Europa dus op zijn slechtst.

Bonn (Der Alte Friedhof en op verzoek ook het Südfriedhof) staat als stad op mijn lijst om nog eens te bezoeken. Bonn is de geboortestad van Ludwig van Beethoven. Zijn moeder ligt begraven op Der Alte Friedhof met een eenvoudige steen. Robert en Clara Schumann hebben daarentegen een prachtig praalgraf.

Wie de gids van deze reis wil ontvangen, kan Arthur Polspoel benaderen: arthur@polspoel.nl

Tekst: José Hageman

Beeld: Leon Bok

HET KAISERSTUHL-MONUMENT II STAAT OP HET OSTFRIEDHOF IN DORTMUND. DE NAAM VERWIJST NAAR HET WINNEN VAN STEENKOOI IN DE MIJNEN MET DE NAAM KAISERSTUHL. UITERAARD KWAMEN ONGELUKKEN VOOR WAARBIJ MIJNWERKERS OMKWAMEN. OP ELK GRAF STAAT EEN GIETIJZEREN BORDJE MET DE NAAM VAN DE OVERLEDENE. DE VERBINTENIS MET DE IJZER- EN STAALWERKEN IS HIER GOED GETROFFEN.

HET GRAF VAN DE GEBROEDERS POENSGEN IS TE VINDEN OP HET NORDFRIEDHOF IN DÜSSELDORF-DERENDORF. DEZE GEBROEDERS HEBBEN EEN BELANGRIJKE ROL GESPEELD IN DE INDUSTRIËLE ONTWIKKELING VAN HET RUHRGEBIED. HET GRAF IS VAN ZWART MARMER EN HEEFT EEN BRONZEN KAPITEEL. DE NAAR VOREN TREDENDE ENGEL STAAT OP DE GRENS VAN HET HIER EN HIERNAMAALS. DE BAZUIN VERWIJST NAAR HET LAATSTE OORDEEL: 'WANNEER DE ENGEL OP DE BAZUIN BLAAST, ZULLEN DE DODEN OPSTAAN'.

Funeraire reis 2014 München, Boedapest en Wiesbaden

In München wordt onder andere het Alte Südfriedhof bezocht, dat in 2013 450 jaar bestaat. Het gehele park inclusief de monumenten staan onder monumentenzorg.

In Boedapest gaan we naar de drie belangrijkste begraafplaatsen. Daaronder het joodse Kozma met verschillende monumenten in art decostijl die je normaal niet verwacht op een joodse begraafplaats.

En we bezoeken begraafplaats Kerepesi, met zoveel prachtige monumenten en beeldhouwwerken dat het letterlijk een

beeldenpark in de open lucht is. De stijl en symboliek zijn dikwijls verrassend anders dan de begraafplaatsen in West-Europa.

In Wiesbaden staat het Nordfriedhof op het programma, met ook hier opmerkelijke beeldhouwwerken.

Kosten

De prijs is 860 euro per persoon op basis van een tweepersoonskamer. Een eenpersoonskamer bedraagt 995 euro.

Aantal deelnemers

De reis gaat door als er minimaal dertig deelnemers zijn. Het maximale aantal deelnemers is veertig.

Data

Van 9 t/m 16 juni 2014

Meer informatie

Een uitvoeriger programma en een inschrijfformulier kan worden aangevraagd bij:

Arthur Polspoel

Julianastraat 80

5121 LS Rijen

e-mail: arthur@polspoel.nl

(vóór 1 januari 2014)

Deze funeraire reis wordt niet georganiseerd onder auspiciën van Vereniging De Terebinth, maar deze beveelt haar wel van harte aan.

De Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden Begeleid in verval

In het vorige nummer van *Terebinth* stond in de rubriek *Mens en Plek* Antoine Fonville centraal en als plek de gerestaureerde Oude Stadsbegraafplaats aan de Spanjaardslaan in Leeuwarden. Over deze begraafplaats bleek veel meer te vertellen, vandaar dat dit artikel als een uitgebreid vervolg gelezen kan worden.

DEEL I MET DE GERESTAUREERDE HEKWERKEN, HET GRAFMONUMENT VAN DS. J.B. WEERMAN MET OP DE ACHTERGROND HET BAARHUISJE

De Oude Stadsbegraafplaats is rond 1830 aangelegd en in gebruik genomen in 1833. Zij is aangelegd op de, niet ver van de stad gelegen, terp Fiswerd. Met het graven van een ringgracht kwam meer grond beschikbaar voor het ophogen en vergroten van het terrein. Een speciaal uitgegraven vaart zorgde voor een verbinding met de stadsgracht, waardoor het mogelijk was om een overledene via het water naar de begraafplaats te vervoeren. Van die vaart is nog een restant over.

Ontwerp

De begraafplaats is ontworpen door Lucas Pieters Roodbaard, bekend als tuinarchitect van buitenplaatsen, ontworpen in de destijds steeds populairder wordende landschappelijke stijl. De vorm bestaat uit vier boon- en ellipsvormige gedeeltes. Aan de buitenranden en tussen die gedeeltes zijn bomen en struiken geplant die als een groene muur beschutting geven. De grindpaden slingeren sierlijk tussen de grafvelden door. Op alle gedeeltes zijn de graven zelf, naar oudchristelijke gebruik, oost-west georiënteerd. Roodbaard vond hier zelf ook zijn laatste rustplaats in het jaar 1851 op afdeling 2, regel 14, nr. 43. Voor hem was

er geen monument, maar in 2005 is er een herdenkingssteen geplaatst met een verheven gehakt boompje dat verwijst naar zijn werk. Het ontwerp is van Leon Bok en het is uitgevoerd door Anske de Boer.

Een lange weg

Na de sluiting eind 1969 raakte de begraafplaats in verval. Er kwamen steeds minder nabestaanden de graven bezoeken en onderhouden. Ondanks de status van rijksmonument nam de verwildering toe, zaaienden bomen en struiken zich uit en kropen in kieren en gaten van grafmonumenten en overwoekerde klimop het bepleisterde baarhuisje. Om het tij te keren werd er in 1985 een stichting in het leven geroepen, maar na tien moeizame jaren van strubbelingen weer opgeheven.

Met hernieuwd elan werd in 1995 een nieuwe opgericht: Stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden, met nog steeds als doel fondsen bijeen te brengen voor het behoud van de begraafplaats als cultuurhistorisch monument en wandelpark. Doel van de restauratie zou zijn: begeleiding van het verval. Door middel van publiciteit en publicaties moest meer draagvlak gecreëerd worden.

Restauratie

Ondanks de bruidsschat die de gemeente mee gaf, ontbrak er continuïteit in de ondersteuning van het project: invloeden van de gemeente, verminderde overheidsgaranties en aandacht. De stichting hief zich uiteindelijk op. In 2007 deed de begraafplaats mee aan het AVRO tv-programma *Restauratie* en werd vierde. De prijs, een miljoen euro, ging naar een ander project maar de aandacht was helemaal terug. Uiteindelijk stelde de gemeente Leeuwarden 750.000 euro beschikbaar waarvan de provincie Friesland 250.000 euro voor haar rekening nam. In juli 2009 werd een plan gepresenteerd door Bureau Funerair Advies van Leon Bok en De Boer Restauratieadvies. In mei 2010 klonk eindelijk het startschot. De restauratie betrof vooral de eerste twee grafvelden en het lijkenhuisje. Alle hekwerken, ook op het derde en vierde deel, werden verwijderd en ontroest, verzinkt, geprimeerd* en geschilderd met een matzwarte poedercoating. Ontbrekende delen werden alleen aangevuld als dat voor de constructie noodzakelijk was. Terwijl de hekwerken door de smid onderhanden werden genomen, konden de zerken op een natuursteenvriendelijke wijze gereinigd worden. De kapotte delen werden gelijkend en weer terug geplaatst, zo nodig met een fundering. Verzakkingen onder de grafmonumenten werden opgevuld met zand, zodat de zerken en stèles weer vlak en recht terug geplaatst konden worden.

Vier gedeeltes

Helaas moesten allerlei soorten (korst-)mossen verwijderd worden om bovengenoemde werkzaamheden doeltreffend te kunnen uitvoeren. Hierdoor is de tijd wat weggepoetst en dat levert een saaier totaal-

L.F. ZANSTRRA OPRICHTER VAN LEEUWARDER SDAP
GRANITEN GRAFMONUMENT VOOR

Op alle gedeeltes zijn de graven zelf, naar oudchristelijk gebruik, oost-west georiënteerd

De prijs, een miljoen euro, ging naar een ander project, maar de aandacht was helemaal terug

HET BAARHUISE IN OUDE TOESTAND FOTO LEON BOK

beeld op. De verwachting is dat na verloop van tijd algen en mossen terugkeren. Het door beplanting overwoekerde baarhuisje was ook in zwaar vervallen staat. Het ooit door stadsarchitect Thomas Romein ontworpen huisje is opnieuw bepleisterd en van binnen geschikt gemaakt als schaft-ruimte met toiletvoorziening. Ook is een tentoonstellingruimte gecreëerd.

Op het eerste geheel gerestaureerde gedeelte (velden I en II) zijn de gegoede burgers en de Friese adel begraven. De indeling van de graven, bedekt met voornamelijk zerken, is nog duidelijk geïnspireerd op de zerkenvloer in de kerk. Om menig graf is een sierlijk hekwerk geplaatst: blijkbaar was men niet meer gesteld op het betreden van de nieuwe zerkenvloer. Een enkel hoog monument valt des te meer op, zoals dat van dominee Jan Bernhard Weerman. Een grote hardstenen sokkel draagt een marmere, gesluisde urn. Palmladeren en een lauwerkrans aan de voet van de urn symboliseren de overwinning op de dood. Opvallend is de grote diversiteit aan hekken, wat een mooi overzicht geeft van het vakmanschap in die tijd.

Kort gehouden gras

Het derde en vierde deel werden nauwelijks meegenomen in de restauratie. Met name het derde deel geeft een bijzondere aanblik. Er staat en ligt geen monument meer recht. De chaotische aanblik wordt versterkt door het kort gemaaid gras tussen de monumenten. Een uitzondering is het granieten grafmonument van Lourens F. Zandstra, grondlegger en voorzitter van de Leeuwarder afdeling van de Sociaal-

Democratische Arbeiders Partij, dat als een rots in de branding boven dit gedeelte uittorent. Wellicht is zijn robuust vormgegeven grafmonument ook bedoeld als een politiek statement.

Op het vierde deel staan weinig grafmonumenten en het gras wordt ook hier kort gehouden. Er ligt een mooie kans om ook na de bloeiperiode van de stinsenplanten, in het vroege voorjaar, meer ruimte te geven aan flora door een extensief maai-beheer. Maar misschien is de angst voor verwildering te groot.

Toekomst

Na zo'n investering in kosten en arbeid is het de vraag hoe je het behoud continueert. In oktober 2011 is er door de gemeente een onderhoudsplan gepresenteerd met aanbe-

velingen voor het behoud van de hekwerken met de grafmonumenten en het beheer van het groen. Budgetten zijn beschikbaar gesteld voor controle en het onderhoud van groen, grafmonumenten en het baarhuisje. Met een in mei 2013 uitgebracht wandelgidsje in de hand, met beschrijvingen van bomen en bijzondere graven op de stadsbegravingplaats, kan de Leeuwarder zelf ook een oogje in het zeil houden. De gemeente Leeuwarden is te prijzen voor de wijze waarop zij dit interessante funeraire object heeft weten te behouden. Het is alleen jammer dat er zo'n langdurig en grillig proces aan vooraf ging. Omdat burgers voortdurend aandacht hebben gevraagd voor het verval, is dit deel van het Leeuwarder funerair erfgoed voorlopig gered.

Bert Pierik

* Een roestwerende laag met goede hechting voor de coating

Praktische informatie

Oude Stadsbegravingplaats Leeuwarden
Spanjaardslaan 76-78
Open van zonsopgang tot zonsondergang

Meer lezen

Oude Stadsbegravingplaats Leeuwarden
Ypie Attema e.a., *De Oude Stadsbegravingplaats Leeuwarden*, 2001, € 5,95

Leon Bok en Daan van Zomeren, *Stadswandeling Leeuwarden. Een wandeling over de stadsbegravingplaats en door het Rengerspark* (Leeuwarden: Historisch Centrum Leeuwarden en de VVV, 2013, hier te verkrijgen voor € 7,50).

DEEL III MET DE VERZAKTE GRAVEN EN ACHTEROP HET GRAFMONUMENT VAN L.F. ZANDSTRA

Restauratie of revolutie?

Het debat over het begraven in kerken

‘ZERKENVLOER’ OP RUSTOORD
IN DIEMEN FOTO: LIESBETH VERMEULEN

December 2013 is in funerair opzicht een belangrijke herdenkingsmaand. Precies tweehonderd jaar geleden werd het begraven in kerken voorlopig weer toegestaan. Deze maand vormt een keerpunt in het debat over het begraven in kerken. Was er destijds sprake van een terugkeer naar een oorspronkelijk christelijke traditie? Of werd de kiem gelegd voor seculiere vernieuwing?

Eind 18de eeuw werden de doden soms al buiten de stad begraven. Dat gebeurde veelal op particulier initiatief. Een verlichte geest als Abraham Perrenot opende in 1778 buiten Den Haag de begraafplaats Ter Navolging omdat hij het begraven in kerken onhygiënisch vond. Soms, zoals in Arnhem in 1782, liet de magistraat een begraafplaats buiten de stad aanleggen. Zo kon een kerkhof worden gesloten om bij te dragen aan de stadsverfraaiing.

Onwil

Deze initiatieven vonden echter weinig navolging. Sinds de protestantse Reformatie had het begraven in kerken geen godsdienstige betekenis meer omdat bemiddeling voor het zielenheil volgens de calvinisten onmogelijk was. Maar men was niet overtuigd van het besmettingsgevaar en de aanleg van begraafplaatsen kostte veel geld. De gegoeden waren gehecht aan een graf in de kerk bij hun voorouders. De kerkfabrieken die de godshuizen beheerden, hadden veel inkomsten uit het begraven. Ten slotte werd de kwestie onderwerp van politieke twisten. In Arnhem werd de begraafplaats buiten gebruik gesteld en werd het gesloten kerkhof na twee oproeren heringericht.

Niettemin raakten verlichte overheden ervan overtuigd dat het begraven in kerken moest worden verboden. Vanwege een Oostenrijks decreet uit 1784 openden de parochies in het onder Oostenrijk vallende Roermond een jaar later een begraafplaats. Tijdens een opstand tegen de Oostenrijkse keizer was het begraven in kerken in 1790 weer tijdelijk mogelijk.

Rustoord

Nadat een leger van Franse revolutionairen in 1795 de Republiek had veroverd, beval het gewest Holland de aanleg van buitenbegraafplaatsen. Zo wilden deze Bataafse revolutionairen de ongelijkheid bij het begraven beëindigen. In Amsterdam boden George Henric Aman en later zijn zoon Paulus de in 1791 bij Diemen geopende begraafplaats Rustoord aan als stadsbegraafplaats. Het stadsbestuur ging niet op het aanbod in, onder meer omdat er lijken in het moeras zouden verdwij-

nen. Uiteindelijk verzandde het Hollandse besluit in bureaucratistische onwil. Alleen een enkel dorp als het bij Leidschendam gelegen Veur legde daadwerkelijk een buitenbegraafplaats aan, de thans katholieke begraafplaats Sint Agatha.

Dictaat

Napoleon had meer succes in het afdwingen van de impopulaire maatregel. Nadat het Koninkrijk Holland aan het Franse Rijk was toegevoegd, werd in 1811 een Frans decreet uit 1804 van kracht dat het begraven in kerken verbood.

In hetzelfde jaar kocht Tilburg grond voor de aanleg van de begraafplaats aan de Bredaseweg. Vooruitlopend op de aanleg van begraafplaatsen verboden de Fransen het begraven in Amsterdamse kerken. De gegoeden moesten hun overledenen op Rustoord en elders begraven. In Amsterdam en elders maakten de bestuurders echter geen haast met de aankoop van gronden in buitengebieden voor een in hun ogen dure en overbodige nieuwigheid.

Onderonsje

Nadat Napoleon medio oktober 1813 tijdens de Volkerenslag bij Leipzig was verslagen, trokken de Fransen zich terug. Zodra erfprins Willem op 30 november in Nederland aan land was gegaan, tekende Amsterdam formeel bezwaar aan tegen het Franse decreet.

Op 6 december verzochten de executeurs-testamentair van de overleden weduwe Van der Woude aan de nieuw aangetreden minister van Binnenlandse Zaken Hendrik van Stralen om haar stoffelijk overschot in de Amsterdamse Eilandskerk te mogen bijzetten. De minister weigerde. Op 9 december bepleitte het weer vernederlandste departement van de Zuiderzee bij Binnenlandse Zaken met de bekende argumenten de intrekking van het Franse decreet.

Diezelfde dag stelde de hervormde gemeente van Amsterdam een commissie in om het begraven in kerken weer mogelijk te maken. Eén van de leden was jonkheer mr. David Willem Elias. Als lid van een Amsterdams regentengeslacht had hij na het vertrek van de Franse troepen ook zitting genomen in het voorlopig bestuur van Amsterdam.

Het conflict over het begraven werd actueel toen op 20 december zijn broer Pieter

In Amsterdam en elders maakten de bestuurders echter geen haast met de aankoop van gronden in buitengebieden voor een in hun ogen dure en overbodige nieuwigheid

stierf. Om te voorkomen dat hij buiten de kerk werd begraven, spoedde Elias zich naar Den Haag voor een persoonlijk onderhoud met de minister die hij uit het gedeputeerde bestuur van Holland kende. Elias kreeg gedaan dat het verbod op het begraven in kerken werd opgeschort. Amsterdam moest echter verklaren dat het begraven in kerken niet schadelijk was. Aangezien Elias deel uitmaakte van het voorlopig bestuur, was dit snel geregeld.

Toezegging

Op 22 december vaardigde soeverein vorst Willem een besluit uit dat het begraven in kerken tot nader order weer toestond. Het departement van de Zuiderzee kreeg opdracht Amsterdam snel op de hoogte te stellen zodat Pieter Elias in de kerk kon worden begraven. Op 24 december maakte de hoofdstad de opschorting van het verbod via een buitengewoon nummer van de Amsterdamsche Courant bekend. Paulus Aman bood nog diezelfde dag en nog eens op 25 december bij de soeverein vorst en de minister Rustoord als begraafplaats aan. Maar tevergeefs. Op 27 december werd het gebalsemd lichaam van Pieter Elias in de Nieuwe Kerk onder het praalgraf van Michiel de Ruyter begraven. Veel voraanstaande families lieten hun buiten de stad begraven overledenen in Amsterdamse kerken herbegraven.

Sinds de protestantse Reformatie had het begraven in kerken geen godsdienstige betekenis meer

Pyrrusoverwinning

Toch was het decemberbesluit een Pyrrusoverwinning. Volgens de tekst was het begraven in kerken alleen in sommige delen van het departement van de Zuiderzee en met name in Amsterdam verboden. Bovendien werden de tijdelijke begraafplaatsen in Amsterdam 'ongeschikt en ongevoelig' geacht. Hieruit blijkt dat alleen de ongelijke behandeling van Amsterdam en enkele andere steden en onbruikbare alternatieven tot intrekking van het decreet hadden geleid. Bovendien was het een tijdelijke maatregel. Een commissie van medici en scheikundigen moest advies uitbrengen over de vraag of het begraven in kerken schadelijk was voor de gezondheid.

Verbod

Men maakte geen haast met het instellen van de commissie. In 1824 zette de Raad van State echter vraagtekens bij het kerkreglement van de hervormde gemeente in Gorinchem. Dit kerkgenootschap had volgens de Raad te veel invloed op de lijkbezorging. Dat strookte niet met juridische principes, de scheiding tussen kerk en staat

en de vraag of de geestelijke dan wel de wereldlijke overheid de eerstverantwoordelijke voor de lijkbezorging was. Deze principiële discussie leidde tot hernieuwde interesse voor de hygiëne bij de lijkbezorging. In 1825 oordeelde een commissie van genees- en scheikundigen dat het begraven in kerken inderdaad schadelijk was voor de gezondheid. Nadat bovendien een malaria-epidemie in Noord-Nederland vaak voor onzorgvuldige begrafenis had gezorgd, werd het Franse decreet in 1827 weer van kracht. Vanaf 1829 was het begraven in kerken verboden. Overigens kreeg Amsterdam decennialang uitstel omdat de hoofdstad moeite bleef houden met het creëren van voldoende grafruimte. De afgelegen begraafplaats van de familie Aman speelde hierbij geen rol. Pas nadat de Wester- en de Oosterbegraving waren aangelegd, hield het begraven in kerken met ingang van 1866 ook in Amsterdam op. Op basis van hygiënische argumenten, gelijkheidsbeginselen en nieuwe opvattingen betreffende de overheidstaak was een funeraire revolutie in seculiere richting eindelijk voltooid.

Wim Cappers

BEGRAAFPLAATS GROENSTEEG IN LEIDEN UIT 1813

Naar Vredenhof en Sint Barbara in Amsterdam

Op zaterdag 14 september waren achttien Terebinth- en twee niet-leden te gast op de begraafplaats Vredenhof te Amsterdam. Adrie Kloosterman van verzekeraar en uitvaartverzorger PC Hooft Groep hield een inleiding over het ontstaan en de aanleg van de begraafplaats. Daarna leidde hij de groep samen met de beheerder rond over deze echt Amsterdamse begraafplaats. Na de lunch vertrok het gezelschap naar de nabijgelegen begraafplaats Sint Barbara. Margriet de Roever en Jenny Bierenbroodspot, auteurs van het boek *De begraafplaatsen van Amsterdam*, verzorgden hier een inleiding gevolgd door een rondleiding. Ondanks het slechte weer – de regen kwam af en toe met bakken uit de hemel – was het een bijzonder geslaagde dag.

BEGRAAFPLAATS VREDENHOF, AMSTERDAM

Bezoek aan begraafplaatsen in Enschede en Hengelo

Zaterdag 19 oktober startte met een warme ontvangst: een kop koffie met krentenwegge in de aula van de Oosterbegraafplaats in Enschede. De beheerder, de heer Koning, gaf een enthousiaste rondleiding over deze grote begraafplaats. Er was aandacht voor de natuur, de prachtige bomen en struiken, de geschiedenis van mensen die er begraven zijn, bijzondere grafmonumenten, een grafkelder, ja er was zelfs een brievenbus voor iemand die in het hiernamaals zijn post wil blijven ontvangen. Op de begraafplaats zijn natuurlijk oude graven aanwezig, maar ook moderne

kelder- en wandgraven. Kortom: een heel afwisselende wandeling met veel informatie.

Na terugkomst in de aula stond er een goed verzorgde lunch klaar. Een half uurtje later werd het gezelschap verwelkomd op de Oude Algemene Begraafplaats in Hengelo door archivaris de heer Van Rooij. Ook hier op de kleine begraafplaats, die midden in de drukke stad ligt, was de rondleiding een waar genoegen. Afwisselende verhalen, oude monumenten, veel bomen en mooie mossen waren hier te zien, net als een aantal fraaie graftroumsels.

Annie van 't Zand-Boerman

UIT EEN GRAFKELDER OP DE OOSTERBEGRAAFPLAATS IN ENSCHEDE

DE OUDE ALGEMENE BEGRAAFPLAATS IN HENGELO

Nieuwe excursies

Gezien het enthousiasme is de excursiecommissie begonnen met de planning van nieuwe excursies voor 2014. De commissie wil alvast een tipje van de sluier oplichten. In maart staat een excursie op de agenda naar 's-Hertogenbosch, in juni naar Oosterwolde in Friesland en in september naar Zwolle. Daarnaast zal bekeken worden of het mogelijk is een bomenexcursie te organiseren, waarschijnlijk in Amsterdam. Zodra de definitieve data van de diverse excursies bekend zijn, worden deze op de website aangekondigd. Natuurlijk komt een en ander ook in *Terebinth* en de Ledenbrief.

Van de voorzitter Een vooruitblik naar 2014

Op zaterdag 25 januari heet het bestuur u graag welkom tijdens een nieuwjaarsbijeenkomst in Hilversum. Voor meer informatie over deze bijeenkomst verwijzen we naar de bijgesloten wenskaart. *Deze kaart is ook de reden dat het tijdschrift een week later is verschenen dan u gewend bent.* Wij vonden het namelijk wat vreemd om vóór Sinterklaas al wensen te sturen voor de kerst en het nieuwe jaar.

Onze jaarlijkse algemene vergadering wordt gehouden op zaterdag 12 april 2014. De locatie en het middagprogramma worden op een later tijdstip bekend gemaakt. We hopen op deze dag veel leden te verwelkomen.

In de afgelopen maanden hebben we een aantal nieuwe leden mogen begroeten. Hiermee zijn we natuurlijk erg blij. Ook hebben helaas diverse leden vanwege persoonlijke omstandigheden het lidmaatschap beëindigd. Het ziet er naar uit dat we onze doelstelling – vijfhonderd leden op 1 januari 2014 – niet zullen halen. We doen dus nog een keer een beroep op u om nieuwe leden te werven. De vereniging is immers van ons allemaal! U kunt bij het bureau hiervoor foldermateriaal aanvragen. Veel mensen zijn geïnteresseerd in begraafplaatsen, maar kennen onze vereniging nog niet. Tijd voor een kennismaking.

Namens het bestuur,
Bartho Hendriksen
voorzitter

Incasso

Inmiddels hebben we van veel leden de machtiging om de contributie te mogen incasseren ontvangen. We vinden het heel prettig dat u daaraan vrij massaal gehoor heeft gegeven. We hebben uiteraard ook begrip voor leden die dit uit principe niet willen doen. Mocht u echter vergeten zijn de machtiging in te sturen, wilt u dit dan alsnog doen voor 1 januari, zodat we eind januari tot incasso kunnen overgaan.

Allerzielen erkend als immaterieel erfgoed

Allerzielen krijgt een plaats op de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed in Nederland. Het is het eerste levenslooptuueel op de Nationale Inventaris.

Deze bijzondere traditie, waarin de overledenen van het afgelopen jaar worden herdacht, is hiermee erkend als immaterieel erfgoed. Allerzielen wordt tegenwoordig in heel Nederland gepraktiseerd en vindt jaarlijks plaats op of rond 2 november. Oorspronkelijk is Allerzielen een katholiek feest waarbij op 2 november de overleden gelovigen worden herdacht. Men bidt dan voor hun zielenheil en verzorgt de graven. Tijdens de ontzuiling en de ontkerkelijking in de laatste decennia van de vorige eeuw is ook de belangstelling voor Allerzielen flink teruggelopen.

Allerzielen Allicht

In 2005 startte kunstenaar Ida van der Lee op De Nieuwe Ooster in Amsterdam het project Allerzielen Allicht. Via kunstenaarsprojecten moest de dood op of rond 2 november weer een zichtbare plek in het leven van nabestaanden krijgen. Allerzielen nieuwe stijl staat bekend als het feest van het licht. De paden van begraafplaatsen worden verlicht met fakkels en er worden allerlei activiteiten georganiseerd voor de nabestaanden. In tegenstelling tot vroeger staat nu niet zozeer het zielenheil van de overledenen centraal als wel het verdriet van de nabestaanden.

Ook in deze vernieuwde traditie blijft het verzorgen van de graven belangrijk. De witte bloemenzeeën op onze begraafplaatsen getuigen hiervan.

Maar door de nieuwe vormgeving is Allerzielen een bijeenkomst geworden waartoe nabestaanden met verschillende achtergronden zich aangetrokken voelen. Op tal van begraafplaatsen en ook in crematoria wordt tegenwoordig Allerzielen nieuwe stijl gevierd.

Nationale Inventaris
Immaterieel Cultureel
Erfgoed Nederland

Sinds 2013 staat Allerzielen als eerste levenslooptuueel op de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed in Nederland. Deze Nationale Inventaris vloeit voort uit de Nederlandse ratificatie van de Unesco-conventie ter bescherming van het Immaterieel Erfgoed. Het verplicht Nederland het eigen immaterieel erfgoed in kaart te brengen en een gunstig klimaat te scheppen waarin dergelijke tradities kunnen gedijen.

De Terebinth

De traditie werd voorgedragen door Vereniging De Terebinth, de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen en het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover.

HERDENKEN BELICHT 2011 OP BEGRAAFPLAATS
BERGERLOOSTER, ZWOLLE FOTO: BERT PIERIK

UIT HET VELD

In deze rubriek vertellen leden of gasten over hun werk voor het behoud van ons funerair erfgoed. Aan het woord is Leon Bok (1965), voormalig bestuurslid en adviseur van De Terebinth.

‘Als afstudeerproject voor de studie Kunst en Kunstbeleid in Groningen heb ik onderzoek gedaan naar de Oude Stadsbegraafplaats in Leeuwarden. In 1992 kreeg ik als stage de opdracht om een adviesrapport te schrijven voor het behoud van deze begraafplaats. Zo kwam ik al gauw in contact met De Terebinth. Na enige jaren lidmaatschap werd ik gevraagd voor een bestuursfunctie en ben ik nog kort interim-voorzitter geweest. Na het bestuurslidmaatschap heb ik nog lang een adviserende rol gehad voor het bestuur maar vooral ook voor de landelijk verspreide regionale adviseurs. In mijn diensttijd bij de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg kreeg ik de gelegenheid om een plan te schrijven voor instandhouding en ontwikkeling van beschermde begraafplaatsen (PIOBB). Binnen de Rijksdienst was toen nog meer aandacht en ruimte voor funerair erfgoed.’

Funeraire adviezen

‘Naast mijn huidige parttime baan bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heb ik sinds 2008 een eigen Bureau voor Funeraire Adviezen. Door middel van een zogenaamde *quick scan* kan snel in kaart gebracht worden wat er aan belangwekkende cultuurhistorische waarden aanwezig zijn op een begraafplaats en hoe daarmee in de toekomst om te gaan. Aan

de hand van deze scan kunnen er plannen voor behoud ontwikkeld worden, mede afhankelijk van de wensen van de houder van de begraafplaats. Tegenwoordig wordt er bij gebrek aan begraafruimte vaak niet aan kostbaar uitbreiden gedacht maar eerder aan inbreiden: weer nieuwe grafruimte creëren door het ruimen van oude graven. Het behoud van funerair erfgoed komt daardoor steeds meer onder druk te staan. Voor veel begraafplaatsen ligt de prioriteit bij een goede exploitatie. Het een hoeft het ander niet uit te sluiten maar kan elkaar ook juist versterken.’

Website

‘Op de website www.funerair.nl is vanaf 2008 een overzicht te vinden van de diverse projecten en mijn werkwijze. Zo is voor de Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden een tweedelig documentatieplan van de restauratie gemaakt met gedetailleerde beschrijvingen en foto's voor registratie van de grafmonumenten en de hekwerken. In Leeuwarden is de keuze gemaakt voor begeleid verval waarbij recht wordt gedaan aan de tijd die z'n sporen heeft achtergelaten. Gedurende de restauratie wordt scherp toezicht gehouden op het verloop. Naast documentatieplannen is het uitbrengen van publicaties, zoals het onlangs verschenen boek over grafstromels en de website www.dodenakkers.nl,

een belangrijk middel om aandacht te vragen voor het funerair erfgoed. Een persoonlijk streven is om uiteindelijk alle begraafplaatsen in Nederland te bezoeken en in die in beeld te brengen waardoor een goed overzicht ontstaat van onze funeraire cultuur.’

Het mag duidelijk zijn dat, waar het onze vereniging steeds meer moeite kost om landelijk het verlies van funerair erfgoed te signaleren, Leon juist veel kan betekenen in de advisering voor het behoud daarvan. Het is te hopen dat de kennis die hij vergaart voor een steeds breder publiek toegankelijk wordt.

Bert Pierik

LEON BOK (RECHTS) OP DE OUDE STADSBEGRAAFPLAATS LEEUWARDEN. FOTO: RENÉ TEN DAM

COLOFON

Terebinth XXVII (2013-4), ISSN: 1382-5259. Tijdschrift voor Funeraire Cultuur. Uitgave van Vereniging de Terebinth.

Redactieadres

Kantershof 372, 1104 GV Amsterdam
020 - 609 0583; eindredacteur@terebinth.nl.
Ook voor advertenties en inlegvellen

Redactie

Wim Cappers (hoofdred.), Selma Damsma, Bartho Hendriksen, Rita Hulsman, Jannes H. Mulder, Bert Pierik (fotored.), Liesbeth Vermeulen (eindred.)

Inleverdata van kopij

Terebinth verschijnt vier keer per jaar. De inleverdata voor kopij in 2014: 24 januari, 25 april, 25 juli, 24 oktober.

Verschijsning

Rond 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Digitaal

www.terebinth.nl
www.facebook.com/TijdschriftTerebinth
<https://twitter.com/deterebinth>

Lidmaatschap

Het lidmaatschap kost in 2014 voor personen € 25,- voor elke huisgenoot € 10,- en voor organisaties € 80,- per jaar. Bibliotheken en media kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 25,-. Overmaken op rekeningnummer 33 55 36 (ING) van Vereniging De Terebinth. Losse nummers kosten € 4,- per exemplaar (inclusief verzendkosten). Donateurs die € 25,- of meer betalen krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Dagelijks bestuur

Voorzitter: Bartho Hendriksen,
voorzitter@terebinth.nl;
Secretaris: Annie van 't Zand-Boerman,
secretaris@terebinth.nl;
Penningmeester: Harry Schwering,
penningmeester@terebinth.nl;

Bureau Vereniging de Terebinth

A. van 't Zand-Boerman, Apeldoornsestraat 36, 8266 AM Kampen
038 - 331 2377, bureau@terebinth.nl.

Opmaak, druk en verzending

Godoy Uitgevers, Rotterdam
info@guysengodoy.nl

Doelstelling

De Terebinth is een onafhankelijke landelijke vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland. Behoud van en aandacht voor waardevolle kerkhoven, begraafplaatsen en gedenktekens staat daarbij voorop. Verder streeft zij naar een brede toegankelijke funeraire structuur, waarin burgers gemakkelijk hun weg weten te vinden en waar informatie in alle openheid voor iedereen voorhanden is. De vereniging bepleit een goede en respectvolle zorg voor onze doden en hun nabestaanden.

© Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.